

ВПЛИВ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ З БОКУ РОСІЇ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ УКРАЇНИ

Боброва О. В.^{1,2}, Міхановська Н. Г.^{1,3}, Цукор Н. Г.¹

1 - Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

2 - КНП ХОР Обласна дитяча клінічна інфекційна лікарня,

3 - ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», Харків
oxana.v.bobrova@karazin.ua

Стаття присвячена проблемі аналізу впливу воєнної агресії з боку росії на психічне здоров'я дітей та підлітків України. Проведено аналітичний огляд публікацій, пов'язаний з психічним здоров'ям серед українських біженців, в електронних базах даних медичних публікацій, описані найбільш поширені психологічні та психіатричні проблеми жителів України, запропоновані шляхи вирішення існуючих проблем

Ключові слова: психічне здоров'я, воєнна агресія, біженці, діти, підлітки

IMPACT OF MILITARY AGGRESSION BY RUSSIA ON THE MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND ADOLESCENTS OF UKRAINE

Bobrova O. V., Mikhanovska N. H., Tsukor N. H.

1 – V. N. Karazin Kharkiv National University,

2 – MNE KhRC Regional Hospital of Infectious Diseases,

3 – SI «Institute of Children and Adolescents Health Care of the NAMS of Ukraine», Kharkiv

The article is devoted to the problem of analyzing the impact of military aggression by Russia on the mental health of children and adolescents in Ukraine. An analytical review of publications related to mental health among Ukrainian refugees was conducted in electronic databases of medical publications, the most common psychological and psychiatric problems of Ukrainian residents were described, and ways to solve existing problems were proposed.

Keywords: mental health, military aggression, refugees, children, adolescents

«Діти в Україні зараз зазнають надзвичайних страждань і травм. ... Внаслідок військового нападу на Україну діти піддаються надзвичайному насильству та відчувають нестерпний рівень страху та тривоги. ... Діти страждатимуть від глибоких, тривалих фізичних, психологічних, емоційних і травматичних наслідків» (Комітет ООН з прав дитини, 2022).

ВСТУП

Російсько-українська війна почалася на сході України в 2014 році та загострилася в лютому 2022 року. В результаті повномасштабного вторгнення росії, починаючи з 24 лютого 2022 року, понад 8 мільйонів людей покинули Україну (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 2023) [1]. Неспровокований напад росії «спричинив один із найбільших масових рухів переміщених осіб зі своєї батьківщини в новітній історії» [2]. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), через збройну агресію проти України, починаючи з 24 лютого 2022 року, змінили місце свого проживання 4,8

мільйона українських дітей, з них: переселилися в межах України 2,5 мільйона дітей, інші виїхали за кордон. Станом на жовтень 2023 року, за кордоном перебуває понад 2,3 млн українських дітей-біженців [3, 4]. Пандемія COVID-19 та повномасштабна війна збільшили навантаження на психіку дітей та підлітків, яким доволі часто доводиться переживати події, які й для дорослих можуть виявитись непосильними. Слід зазначити, що дослідження психічного здоров'я українських біженців на даний час доволі обмежені, і ця сфера потребує проведення подальших досліджень, із залученням колег з різних країн. На теперішній час у всьому світі існують прогалини в даних про стан психічного здоров'я біженців, шукачів притулку та внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У більшості літературних обзорів не вказується, що ВПО включені до критеріїв відбору, хоча вони становлять більшість вимушених мігрантів у всьому світі [5]. Відсутні огляди, присвячені зміцненню психічного здоров'я та профілактиці поширених психічних розладів, наразі існує більше доказів стосовно дорос-

лого населення, ніж дітей. В основному, більшість досліджень зосереджені на посттравматичних стресових розладах (ПТСР) та симптомах, пов'язаних із травмою, з меншою увагою до депресії та тривожних розладів. Сподіваємось, підсумки огляду будуть корисними для практикуючих спеціалістів із психічного здоров'я дітей та підлітків, шкільних психологів та лікарів загальної практики-сімейної медицини.

Мета дослідження: охарактеризувати вплив російської воєнної агресії на психічне здоров'я дітей та підлітків України, рекомендувати деякі зі шляхів вирішення проблем

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для виконання завдання нами був проведений аналітичний огляд публікацій, пов'язаний з психічним здоров'ям серед українських біженців, в електронних базах даних медичних і біологічних публікацій, у PubMed Medline Національної медичної бібліотеки США (NLM), Cochrane Database of Systematic Reviews, Google Scholar.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Російська агресія проти України спонукала нас, спираючись на огляд літератури, охарактеризувати деякі з важливих проблем психічного здоров'я, з якими стикаються діти та підлітки в пошуках притулку та при адаптації до змін умов життя. З лютого 2022 року, за півтора року з початку повномасштабної війни, українські діти та їхні батьки пережили вимушене переміщення, надважкі втрати та нечувані прояви жорстокості. Щонайменше 545 дітей було вбито, переважно внаслідок обстрілів, це означає, що, починаючи з 24 лютого минулого року щодня гинула одна дитина. Щонайменше 1156 дітей отримали поранення [6]. «Психічне здоров'я — запорука загального фізичного здоров'я» — зазначає колишня виконавча директорка Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) Генрієтта Фор. Воєнний час та воєнний стан має тривалий шкідливий різноплановий вплив на психічне здоров'я дітей, підлітків та молодих людей [2, 5].

Слід зазначити, що нищівна ситуація в Україні в лютому 2022 року не була новим явищем, оскільки військовий конфлікт з росією розпочався ще у 2014 році, до того ж, українці століттями боролися за свою незалежність, багато поколінь українців знаходились під гнобленням та зазнали втрат [7]. Серед великої кількості українців є члени сімей, які зазнали переслідувань або були вбиті, у тому числі, ще до початку війни 2014 року [2, 7].

Поширення психічних розладів унаслідок війни становитиме для держави та суспільства проблему й після її закінчення. Для психологічної реабілітації населення знадобиться досить тривалий час. Психічні розлади стимулюють розвиток важких соматичних захворювань, які можуть мати летальні наслідки (серцево-судинні, онкологічні тощо). Важкі

психічні розлади, перш за все, такі, як ПТСР, призводять до соціальної дезадаптації хворого, зменшують або нівелюють його працездатність, що відбивається на сім'ї, соціальному оточенні, економіці країни. Є проблеми недостатнього кадрового, організаційного, методологічного забезпечення охорони психічного здоров'я, а також проблема соціально-психологічного порядку, а саме — неготовність значної частини наших співгромадян звертатися до фахівців навіть після виникнення явних проблем з психічним здоров'ям. Це зумовлено як певними стереотипами, так і недостатньою обізнаністю населення про роботу психологів, психотерапевтів тощо.

Опитування батьків, які були проведені українськими та закордонними спеціалістами з психології та психіатрії навесні 2022 року, щодо змін стану їхніх дітей під час війни в Україні, виявило погіршення психічного здоров'я, що супроводжувалось тривогою, перепадами настрою, розладами сну, поганим апетитом, погіршенням пам'яті та уваги, агресії та зниженням бажання спілкуватися після початку війни, у порівнянні з довоєнним періодом [2, 8]. Опитувані респонденти підтримували припущення спеціалістів, що ці проблеми залишаються для дітей та підлітків, які пережили воєнні дії, навіть тоді, коли вони переїжджають як біженці, до іншої країни. Нерідко діти стають біженцями в іншій країні разом зі своєю матір'ю, в той же час, як їхній батько залишається в Україні, і таке розлучення сім'ї, ймовірно, сприятиме розвитку подальших проблем з психічним здоров'ям дитини.

Такі психічні розлади, як депресія, тривога, ПТСР, соматизація були найбільш поширеними проблемами серед жителів України й до ескалації війни у 2022 році [9, 10]. Багато українських біженців відчують або ризикують відчувати підвищену тривожність (включаючи тривогу розлуки з близькими), депресію та ПТСР. Очікується, що ці психічні розлади вплинуть на багато майбутніх поколінь через ескалацію війни 2022 року та пандемію COVID-19 [11–13].

Розлад тривалого горя (РТГ, Prolonged Grief Disorder, PGD) часто виникає після смерті близької людини, після чого людина тужить за померлим, переймаючись власним горем. Багато українців, ймовірно, переживають травматичне та тривале горе через емоційний біль, спричинений кількістю загиблих українців під час війни. Хоча наукове співтовариство не впевнено, у яких пацієнтів найімовірніше може призвести до розвитку РТГ, оскільки це відносно нещодавно вивчений розлад, деякі експерти вважають, що українці, які переживають війну, вразливі до його розвитку [14, 15]. Національне опитування батьків, проведене в Україні у вересні 2022 року, показало, що після ескалації війни люди повідомили про підвищення рівня тривоги, депресії, самотності та небезпечного вживання алкоголю [14, 15].

За виразом експертки Національної гарячої лі-

нії для дітей та молоді Громадської організації Ла Страда-Україна: «Війна не відмінняє дитинство» [16]. Дитяча психіка більш вразлива, ніж у дорослих, і, в той же час, більш адаптивна. Молодші покоління швидше сприймають нову мову, часто виступаючи в ролі «культурних амбасадорів» своїх сімей, створюючи унікальні зміни в внутрішньо-сімейних стосунках. Прагнення багатьох українських дітей пов'язані з перемогою України, тому що діти хочуть повернутися додому, і деякі зарубіжні експерти вважають, що мають потенціал подолати загрозу посттравматичного зростання, всупереч дії стресу [2, 15–17]. Отже, як суспільство, наше та інших країн, повинно ставитися до світу, де така приголомшлива частка молодого населення зазнала жорстоких наслідків війни? Навряд чи існує один набір стандартних результатів, оскільки кожен досвід військового конфлікту є різним для різних людей та країн. Діти та підлітки прагнуть розуміти, що відбувається з їхніми емоціями та що робити у стресовій ситуації. Дітям та підліткам дуже складно в умовах війни, оскільки обсяг викликів, переживань і тривоги в ці часи зростає в рази. Через свій вік вони не все можуть повністю зрозуміти, тому, беруть приклад із батьків — спостерігають за їхньою реакцією на ті чи інші події, копіюють поведінку. Тож, батьки мають піклуватися також і про себе, пояснювати дітям свої емоції, добирати влучні слова, щоб допомогти зрозуміти, що відбувається. Батькам важливо ділитися з дітьми знаннями та розповідати, чому необхідно прислухатися до свого внутрішнього стану. Відповіді на багато запитань зібрано в тематичній хвилі кампанії ЮНІСЕФ на спеціальній сторінці Всеукраїнської комунікаційної програми ментального здоров'я «Ти як?». Старт цієї тематичної хвилі став продовженням заходів, приурочених до Всесвітнього дня ментального здоров'я, який відзначався 10 жовтня. Лейтмотивом дня стали запитання «Ти як?» і заклик чесно відповісти на нього самому собі. Всеукраїнська програма ментального здоров'я, яка впроваджується з ініціативи Першої леді України Олени Зеленської, присвячена ментальному здоров'ю дітей, підлітків та їхніх батьків. Слід зазначити, що результати анкетування співробітників ЮНІСЕФ через U-Report Україна психоемоційного стану українців молодого віку показали, що 73% молодих людей віком від 14 до 34 років потребують емоційної чи психологічної підтримки, при цьому, тільки 30% із них зверталися по допомогу [18].

В рамках функціонування інформаційно-комунікаційного порталу «Діти війни» в нашій країні 18 серпня 2022 року було відкрито Консультаційний центр Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, такі ж консультаційні центри розпочали діяти з 9 грудня 2022 року в містах Хмельницький та Львів, де кожному громадянину можна отримати роз'яснення щодо: можливих шляхів повернення дитини або сімей з дітьми на підконтрольну

Уряду України територію; отримання свідоцтва про народження дитини, яка народилася в межах адміністративно-територіальної одиниці, де через війну державна реєстрація актів цивільного стану тимчасово не проводиться; процедури легалізації свідоцтва про народження, у разі його отримання на тимчасово окупованій території; встановлення контакту з дитиною, яку було вивезено одним із батьків з-за кордону; отримання консультацій стосовно заповнення форми розшуку дитини; заповнення заявки на отримання допомоги дітям, які зазнали травмувань, внаслідок війни [19]. Важливим є той факт, що в грудні 2022 року Україна запустила Оперативну дорожню карту відповідно до національного бачення та найкращих міжнародних стандартів, щоб визначити пріоритетність заходів, спрямованих на психічне здоров'я та психосоціальні потреби українців, які постраждали від війни.

Після ескалації війни у 2022 році атаки на інфраструктуру охорони здоров'я, включно з психіатричними лікарнями, перешкоджають багатьом людям в Україні отримати доступ до психіатричних послуг. [11, 20, 21]. Український уряд та понад 200 партнерів на місцях збільшили інвестиції та підтримку психічного здоров'я на національному та громадському рівнях. Це включало дистанційні консультації для людей усередині країни та за її межами, додавання психосоціальних центрів для людей, які постраждали від війни, «виховання обізнаності» молодих людей і дітей про травми та насильство, надання послуг психічного здоров'я в мобільних клініках у віддалених селах, на станціях метро у великих містах, серед багатьох інших [22, 23]. Також впроваджується кілька заходів низької інтенсивності, включаючи першу психологічну допомогу, яку надають кваліфіковані медичні працівники або члени громади, а також розповсюдження інформації для підвищення грамотності щодо психічного здоров'я [21, 24].

ОБГОВОРЕННЯ

Існує широкий спектр несприятливих наслідків для психічного здоров'я дітей, які зазнали впливу збройного конфлікту, але, саме через таке розмаїття не може бути єдиного універсального набору втручань, який був би прийнятним у всіх культурних контекстах. Тяжкість і характер травми можуть бути різними, як і вплив подальших наслідків цих подій, відповідно, потрібен персоніфікований, індивідуальний підхід спеціалістів до кожного випадку пацієнтів дитячого та підліткового віку. Крім того, усі потенційно розроблені інструменти потребуватимуть уважного застосування та ретельної перевірки, а також оцінки результатів даних з точки зору їх ефективності. Перешкоди для отримання психіатричної допомоги включають стигматизацію, нездатність визначити проблеми психічного здоров'я чи їхню важливість, а також, в деяких випадках, відсутність до-

віри до системи охорони здоров'я та психіатричної допомоги загалом, включаючи занепокоєння щодо конфіденційності. Проблеми та потреби у сфері психічного здоров'я включають психо-просвітницьку роботу серед населення та інформований підхід до догляду за травмою. Своєчасна профілактика та стратегії втручання спеціалістів сприятимуть покращенню психічного здоров'я дітей та відновленню після травми — навіть після перенесеної травматичної події, за умов вчасно наданої професійної психологічної допомоги, ризику можливих розладів значно зменшуються (посттравматичного стресового розладу, депресії та ін. розладів) [25–28]. Слід зазначити, що існуючий в Україні військовий час може сприяти відкриттю вікна можливостей для покращення стану психічного здоров'я населення. У 2022 році в Україні було розпочато національну медіа-кампанію, спрямовану на підкреслення важливості охорони психічного здоров'я, з наголосом на зверненні за медичною допомогою без побоювання стигми чи дискримінації [28, 29]. Виникаючі потреби в психологічній та психічній допомозі населенню є наслідком руйнівних обставин, однак, війна може створити можливість подолати стигматизацію та інші бар'єри, пов'язані зі зверненням за психіатричною допомогою, сприяючи відкриттю вікна можливостей.

ВИСНОВКИ

1. Необхідним є покращення кадрового забезпечення психологічної служби висококваліфікованими психологами в учбових закладах середньої освіти, лікувальних установах тощо, задля необхідності задовольнити потреби в покращенні стану психічного здоров'я декількох мільйонів дітей та підлітків України, які постраждали від збройної агресії.
2. Для створення сучасної, ефективної служби психологічної підтримки українських дітей та підлітків доцільним буде використання закордонного досвіду, передусім тих країн, чії збройні сили найчастіше протягом останніх десятиліть були в бойових ситуаціях, зокрема, США та Ізраїлю.
3. Залучати профільні неурядові організації до підтримки психічного здоров'я громадян України. Важливим заходом можна вважати створення гарячих телефонних ліній як в європейських країнах, де перебувають українські біженці, так і для тих, хто перебуває в Україні.
4. Потрібно розширювати створення мережі центрів Національної гарячої лінії психологічної та психіатричної допомоги для дітей та молоді України, відкриваючи центрів в кожному районному центрі нашої країни.
5. Розробити план довготривалих фінансованих наукових досліджень стану ментального здоров'я дітей та підлітків: які проживають на території України, та біженців, для кращого розуміння наслідків війни для психічного здоров'я дітей, що доз-

волять планувати заходи з вирішення проблемних питань.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. United Nations High Commissioner for Refugees. Operational Data Portal: Ukraine Refugee Situation. United Nations High Commissioner for Refugees. [Інтернет]. Available from: 2023, March 14. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
2. Patel SS, Erickson TB. The new humanitarian crisis in Ukraine: Coping with the public health impact of hybrid warfare, mass migration, and mental health trauma. *Disaster Med. Public Health Prep.* [Internet]. 23:1-5. Available from: 2022. Mar. doi: 10.1017/dmp.2022.70. Epub. ahead of print. PMID: 35317883; PMCID: PMC9500109.
3. <https://www.unicef.org/ukraine/news>.
4. https://lb.ua/society/2023/01/08/541865_viyna_rosii_protiv_ukraini_sprichinila.html
5. Kaufman KR, Bhui K, Katona C. Mental health responses in countries hosting refugees from Ukraine. *BJPsych Open.* [Internet].;8(3):1-10. Available from: 2022 Apr 1. doi: 10.1192/bjo.2022.55. Epub. ahead of print. PMID: 35361299; PMCID: PMC9059731.
6. <https://www.unicef.org/ukraine/documents/18-months-of-war-for-ukraines-children>
7. Pinchuk I, Yachnik Y, Kopchak O, Avetisyan K, Gasparyan K, Ghazaryan G. [et al.] The Implementation of the WHO Mental Health Gap Intervention Guide (mhGAP-IG) in Ukraine, Armenia, Georgia and Kyrgyz Republic. *Int. J. Environ. Res. Public Health.* [Internet].;18(9):4391. Available from: 2021 Apr 21. doi: 10.3390/ijerph18094391. PMID: 33918985; PMCID: PMC8122418.
8. Hyland P, Vallières F, Shevlin M, Karatzias T, Ben-Ezra M, McElroy E, Vang ML, Lorberg B, Martsenkovskiy D. Psychological consequences of war in Ukraine: assessing changes in mental health among Ukrainian parents. *Psychol. Med.* [Internet].:1-3. Available from: 2023 Apr 5. doi: 10.1017/S0033291723000818. Epub. ahead of print. PMID: 37016786.
9. Roberts B, Makhshvili N, Javakhishvili J, Karachevskyy A, Kharchenko N, Shpiker M, Richardson E. Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiol Psychiatr Sci.* [Internet]. Available from: 2019 Feb;28(1):100-111. doi: 10.1017/S2045796017000385. Epub. 2017 Jul. 27. PMID: 28747237; PMCID: PMC6998949.
10. Skokauskas N, Chonia E, van Voren R, Delespaul P, Germanavicius A, Keukens R, Pinchuk I, Schulze M, Koutsenok I, Herrman H, Javed A, Sartorius N, Thornicroft G. Ukrainian mental health services and World Psychiatric Association Expert Committee recommendations. *Lancet Psychiatry.* [Internet]. Available from: 2020. Sep;7(9):738-740. doi: 10.1016/S2215-0366(20)30344-8. PMID: 32828159; PMCID: PMC7440870.
11. Hyland P, Vallières F, Shevlin M, Karatzias T, Ben-Ezra M, McElroy E, Vang ML, Lorberg B, Martsenkovskiy D. Psychological consequences of war in Ukraine: assessing changes in mental health among Ukrainian parents. *Psychol. Med.* [Internet]. Available from: 2023. Apr 5:1-3. doi: 10.1017/S0033291723000818. Epub. ahead of print. PMID: 37016786.
12. Kalaitzaki AE, Tamiolaki A. Russia-Ukraine War: Jeopardizing the mental health gains already been obtained globally.

- Asian J. Psychiatr. [Internet]. Available from: 2022. Dec;78:103285. doi: 10.1016/j.ajp.2022.103285. Epub. 2022 Oct 4. PMID: 36215875; PMCID: PMC9529340.
13. Kalaitzaki, Argyroula & Alexandra, Tamiolaki & Vintilă, Mona. The Compounding Effect of COVID-19 and War in Ukraine on Mental Health: A Global Time Bomb Soon to Explode?. *Journal of Loss and Trauma*. [Internet]. Available from: 2022. 28. 1-3. doi: 10.1080/15325024.2022.2114654.
 14. Shevlin M, Hyland P, Karatzias T. The psychological consequences of the Ukraine war: What we know, and what we have to learn. *Acta Psychiatr. Scand*. [Internet]. Available from: 2022 Aug; 146(2):105-106. doi: 10.1111/acps.13466. PMID: 35855626.
 15. Javanbakht A. Addressing war trauma in Ukrainian refugees before it is too late. *Eur J Psychotraumatol*. [Internet]. Available from: 2022 Aug 5;13(2):2104009. doi: 10.1080/20008066.2022.2104009. PMID: 35959204; PMCID: PMC9359191.
 16. <https://la-strada.org.ua/articles/vijna-ne-vidminyayedytynstvo.html>.
 17. Weissbecker, Inka & Khan, Olga & Kondakova, Natalia & Marquez, Patricio & Zhao, Feng & Doroshenko, Olena. "Ukraine Mental Health in Transition". [Internet]. Available from: 2017. <http://documents.worldbank.org/curated/en/310711509516280173/Mental-health-in-transitionassessment-and-guidance-for-strengthening-integration-of-mental-health-into-primary-health-care-and-community-based-service-platforms-in-Ukraine>. https://www.researchgate.net/publication/324843979_Ukraine_Mental_Health_in_Transition_2017_Available_at_httpdocumentsworldbank_orgcurateden310711509516280173Mental-health-in-transitionassessment-_and-guidance-for-strengthening-integration-of-mental-h
 18. <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/unicef-helps-how-are-you-campaign-boost-mental-health-ukraine>
 19. <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny#:~:text=%D0%95%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9,%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9%2C%20%D1%96%D0%BD%D1%88%D1%96%20%D0%B2%D0%B8%D1%97%D1%85%D0%B0%D0%BB%20%D0%B8%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD>.
 20. World Health Organization. Paving the way for quality mental health care in Ukraine. World Health Organization. [Internet]. Available from: 2021, November 30. <https://www.who.int/europe/news/item/30-11-2021-paving-the-way-for-quality-mental-health-care-in-ukraine>
 21. World Health Organization. Mental Health in Ukraine: How Community Mental Health Teams are providing care amidst the ongoing war. World Health Organization. [Internet]. Available from: 2022, May 13. <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/mental-health-in-ukraine-how-community-mental-health-teams-are-providing-care-amidst-the-ongoing-war>.
 22. Chaaya C, Devi Thambi V, Sabuncu Ö, Abedi R, Osman Ahmed Osman A, Uwishema O, Onyeaka H. Ukraine - Russia crisis and its impacts on the mental health of Ukrainian young people during the COVID-19 pandemic. *Ann Med Surg (Lond)*. [Internet]. Available from: 2022 Jul;79:104033. doi: 10.1016/j.amsu.2022.104033. Epub. 2022 Jun 23. PMID: 35765517; PMCID: PMC9221679.
 23. Elvevåg B, DeLisi LE. The mental health consequences on children of the war in Ukraine: A commentary. *Psychiatry Res*. [Internet]. Available from: 2022 Nov.; 317:114798. doi: 10.1016/j.psychres.2022.114798. PMID: 36057188.
 24. Shi W, Navario P, Hall BJ. Prioritising mental health and psychosocial services in relief and recovery efforts in Ukraine. *Lancet Psychiatry*. [Internet]. Available from: 2022 Jun;9(6):e27. doi: 10.1016/S2215-0366(22)00114-6. Epub 2022 Apr 4. PMID: 35390327.
 25. Chudzicka-Czupala A, Hapon N, Chiang SK, Żywiołek-Szeja M, Karamushka L, Lee CT, Grabowski D, Paliga M, Rosenblat JD, Ho R, McIntyre RS, Chen YL. Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a comparison between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan. *Sci Rep*. [Internet]. Available from: 2023 Mar. 3;13(1):3602. doi: 10.1038/s41598-023-28729-3. PMID: 36869035; PMCID: PMC9982762.
 26. Henriques, M.. The mental health first aiders fighting back in Ukraine. *BBC News*. [Internet]. Available from: 2023, February 23. <https://www.bbc.com/future/article/20230222-ukraine-war-how-mental-health-first-aid-ca-prevent-ptsd>.
 27. Hodes M. Thinking about young refugees' mental health following the Russian invasion of Ukraine in 2022. *Clin Child Psychol Psychiatry*. [Internet]. Available from: 2023 Jan;28(1):3-14. doi: 10.1177/13591045221125639. Epub. 2022 Sep 7. PMID: 36071016.
 28. Migliorini L, Olcese M, Cardinali P, Prestia D. Community resilience among Ukrainian refugees: what is the role of the host community in recovery from forced migration? *Front Psychiatry*. [Internet]. Available from: 2023 Aug 3;14:1206304. doi: 10.3389/fpsy.2023.1206304. PMID: 37599879; PMCID: PMC10435247.
 29. Danese A, Martenskovskiy D. Editorial: Measuring and Buffering the Mental Health Impact of the War in Ukraine in Young People. *J. Am Acad. Child. Adolesc. Psychiatry*. [Internet]. Available from: 2023 Mar;62(3):294-296. doi: 10.1016/j.jaac.2022.11.001. Epub 2022 Nov 14. PMID: 36396083.